

Julgeolekuorganite ja kommunistliku partei koostöö luubi all

Meelis Saueauk. Propaganda ja terror.

Nõukogude julgeolekuorganid ja Eestimaa Kommunistlik Partei Eesti sovetiseerimisel 1944–1953. Kirjastus SE&JS, Tallinn, 2015.

Meelis Saueauk kaitses 2013. aastal Tartu Ülikoolis doktoritöö „Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953“. Käesolev raamat põhineb samal dissertatsioonil, olles selle mõnevõrra kohandatud variant, mis peaks äratama suuremat huvi potentsiaalses ajaloohuviliste sihtrühmas. Nii on uurimus saanud doktoritööst erineva ja atraktiivselt kõlava pealkirja ning kõvade kaante vahelt leiab väga õnnestunud illustatsioonidevaliku. Ilma igasuguse kahtlusega on ulatusliku arhiivmaterjali ja esindusliku erialakirjanduse põhjal valminud monograafia akadeemiline uurimus, mis ei tarvitse siiski olla jõukohane lektuur igale ajalooosõbrale. Nimelt eeldab autor lugejalt sõjajärgse Eesti poliitilise kliima ja probleemide keskmisest paremat tundmist.

Tutvustatava publikatsiooni sissejuhatusest on võimalik lugeda, et uurimuse eesmärgiks on kirjeldada Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) juhtkonna ja Nõukogude julgeolekuorganite¹ suhteid sõjajärgsetel Stalini võimuaastatel. (lk. 46). Selle perioodi keskseks nähtuseks peab Saueauk sovetiseerimist – nõukogude riigi ja ühiskonna kehtestamist ja ülesehitamist. Sovetiseerimine on arvustatava uurimistöö kontseptuaalseks mõisteks, mis annab uurimisobjektile ideelise raamistiku. Raamatu sissejuhatuses lubatakse, et töös kirjeldatakse EKP ja julgeolekuorganite suhete olemust, mehhanisme ja dünaamikat Eesti sõjajärgsel sovetiseerimisel, mida autor piiritleb valdkondadega, kus moodustus nende kahe institutsiooni ühisosa (lk. 46). Tõenäoliselt ei tule kellelegi üllatusena, et see

ühisosa oli suurim repressioonide läbiviimisel. Partei- ja julgeolekuorganite suhete kompleksist on tuletatud ka uurimuse keskne küsimus: kas Eesti NSV partei- ja julgeolekuorganite vahel valitses alluvusvahekord, rivaliteet või mõne muu iseloomuga koostöö ja kuidas mõjutas see sovetiseerimise käiku? (lk. 46) Peamiste uurimisprobleemidena on autor toonud välja järgmised: esiteks, kuidas tegi Eestimaa Kommunistliku Partei (EKP) juhtkond julgeolekuasutustega koostööd viimase ülesannete täitmisel, teiseks, millisel määral oli EKP vastutav julgeolekuorganite poolt toime pandud repressioonide ja terrori eest, ja kolmandaks, milline oli EKP osa nendes. (lk. 46) Võttes endale voli Saueaugu käsitluse põhjal uurimisküsimusi konkretiseerida, väidan, et see on eelkõige uurimus partei- ja julgeolekuorganite organisatsioonilisest vahekorra, partei kontrollimehhanismidest (kaadritöö, parteipoliitiline kontroll jms.) ning mitmetahulisest koostööst repressioonide läbiviimisel.

Vaadeldav monograafia koosneb viiest osast. Esimeses, sissejuhatavas osas kirjeldatakse Nõukogude julgeolekuteenistuse ja parteiorganite vahekorda 1941. aastani. Lähemalt käsitletakse partei- ja julgeolekuorganite rolli Poola territooriumi hõivamisel ja sovetiseerimisel 1939. aastal ning nende samade organite moodustamist ja koostööd Eestis 1940.–1941. aastani. Saueauk tõdeb, et hõivatud Poola territooriumi sovetiseerimise kogemust kasutati hiljem ära Balti riikides ning 1940.–1941. aastal Eestis omandatud kogemused kuldsid omakorda ära sõjajärgsetel aastatel. Liidubariigi partei juhtkonna ja julgeolekuorganite vahekordi analüüsides jõuab ta järelduseni, et parteiorganid ei suutnud vaatamata kõlavale retoorikale kehtestada end kohalike julgeolekuorganite ees. Peamiselt sellel põhjusel taandus partei roll julgeolekuorganite suhtes näiteks kaadriküsimustes ja 1941. aasta küüditamisel üksnes abistavaks-toetavaks.

Raamatu teises osas käsitletakse ENSV julgeolekuorganite taaseloomist 1943/1944, EKP ja julgeolekuorganite ülesandeid ning tegevust Eesti hõivamisel ning järgneval sovetiseerimisel ja Moskva spetsiaalse kontrolliorgani ÜK(b)P KK Eesti büroo² ülesandeid tagasi vallutatud Eestis. Saueauk selgitab, et EKP juhtkond ees-

¹ Julgeolekuorganite all mõistetakse ENSV riikliku julgeoleku rahvakomissariaati 1941, 1943, 1944–1946 ja ENSV riikliku julgeoleku ministeeriumi 1946–1953.

² Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee Eesti büroo tegutses kohalikku Eesti NSV juhtkonda abistava, suunava ja kontrolliva parteieriorganiina 1944–1947.

otsas liiduvabariigi parteijuhi Nikolai Karotammega püüdis haarata initsiatiivi liiduvabariigi julgeolekuorganite taasloomisel, kuid peagi saadi aru, et julgeolekuorganite küsimused ei kuulu liiduvabariigi parteiorganite kompetentsi. Selle asemel tehti kohalikule partei juhtkonnale Eesti taasokupeerimise järel n.-ö. puust ja punaseks, et edaspidi tulevad ülesanded vaid Nõukogude juhtkonnalt. Selle tõestuseks oli 30. oktoobril 1944 Moskvast vastu võetud ÜK(b)P KK Orgbüroo³ otsus „Puudustest ja ülesannetest Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö valdkonnas“. Nimetatud otsusega anti ENSV juhtkonnale terve rida suuniseid sovetiseerimise läbiviimiseks ja parteiorganisatsiooni tugevdamiseks. Üheks pakilisemaks ülesandeks, millesse haarati parteiorganite kõrval ka julgeolekuorganid, oli kodanliku natsionalismi vastane võitlus. Kuidas nägi välja kodanliku natsionalismi vastase ideoloogia ja vaenlase kuju konstrueerimise protsess ning kui muutlikuks osutus kodanliku natsionalismi temaatika propaganda- ja kaadritöös, kirjeldatakse pikemalt uurimuse neljandas osas. Saueauk näitab veenvalt, kui laialivalguv ja ähmane oli kodanliku natsionalismi kontseptsioon sõjajärgses Eestis. Seepärast oli õigustatud ja koguni motiveeritud kodanliku natsionalisti mõiste kasutamine niihästi vastupanuvõitlejate, klassivaenlaste, ideoloogilisel ja poliitiliselt sobimatute isikute kohta, aga ka poliitiliselt libastunud või ebasoosinguusse sattunud kommunistide kohta. Sellel põhjusel on minu arvates metodoloogiliselt vale nimetada kodanlikuks natsionalistiks sildistatuid või inkrimineeritud iseseisvustasteks. Ent just seda terminit kasutab Saueauk kodanlikeks natsionalistideks tembeldatute kohta. Sealjuures näib autor „iseseisvustase“ mõiste kasutamisel olevat kõikuv. Ta ei kõhkle küll kordagi 1940. aastate „kodanliku natsionalismi“ vastast kampaaniat ja võitlust markeerima võitlusena iseseisvustasega/iseseisvustastega, kuid metodoloogilisele sasipuntrale osutab kahtlemata õiglaselt antud hinnang, et kõik, keda nimetati „kodanlikeks natsionalistideks“, ei olnud iseseisvustastel, aga veel enam kahtlus, et nõukogude võim ei nimetanud kõiki iseseisvustast „kodanlike natsionalistideks“ (lk. 240).

Uurimuse kolmandas osas vaadeldakse Nõukogude julgeolekuorganite arengut NSV Liidus ja Eesti NSV-s ning EKP Keskkomitee rolli liiduvabariigi julgeolekuorganite ülesehitusel ja kureerimisel. Saueauk uurib

lähemalt abinõusid, millega võis EKP juhtkond julgeolekuorganeid suunata ja survele, tuues välja kaadritöö, aga samuti parteilise järelevalve, mida oli võimalik rakendada julgeoleku parteiorganisatsiooni üle. Hoolimata sellest, et EKP KK-s oli spetsiaalne struktuuriüksus, mis kureeris julgeolekuorganeid ning julgeolekuorganitega puutusid oma rutinses igapäevases töös vähem või rohkem kokku mitu keskkomitee osakonda, jäi parteiapaaraadi mõju julgeolekuorganitele ebaoluliseks Saueaugu järgi said julgeolekuorganid mõne erandiga toimetada kohaliku parteijuhtkonna sekkumiseta. EKP KK-l olnuks võimalus kontrollida julgeolekuorganeid ka nomenklatuurse kaadri kinnitamise kaudu, aga need toimingud taandusid tegelikkuses formaalsuseks. Lisaks püüdis kohalik parteiladvis sekkuda julgeolekuorganite tegevusse parteipoliitilise töö läbiviimise kaudu. Kuid selleks oli vaja sobivat ajendit. Kui ENSV Julgeolekuministeerium sattus 1948. aastal raskustesse metsavendluse (nõukogude leksikas banditism) likvideerimisega, taotles Nikolai Karotamm parteipoliitilise töö kontrollimise läbiviimist ministeeriumis. See õnnestus realiseerida siiski ainult osaliselt, sest 1949. aasta sügisel kontrollisid partei maakonnakomiteed üksnes ministeeriumi maakondade parteialgorganisatsioone. Võib lisada, et mainitud ettevõtmine oli esimene, aga jäi ka viimaseks. Saueaugu väitel ENSV parteiorganid ei üritanudki rohkem seesugust küsimust tõstatada.

Uurimuse neljas osa keskendub EKP koostööle julgeolekuorganitega võitluses „rahva-vaenlasega“. Minu poolt juba osutatud kodanliku natsionalismi vastasele kampaaniale lisaks jälgib autor banditismi (metsavendlus) ja kulaklusevastaseid kampaaniaid. Nende kolme kampaania vahel võib välja tuua ühisjooni, kuid samuti põhimõttelisi erinevusi. Kui julgeolekuorganite ülesandeks oli kõikidel juhtudel repressioonide läbiviimine, siis „võitluse“ ideoloogiline põhjendamine ning propagandatöö kuulus parteiorganite kompetentsi. Ent näiteks metsavendluse vastu võitlemisel teostati hävituspataljonide organiseerimine ja juhtimine partei ja julgeolekuorganite koostöös ning kulaklusevastase kampaania viisid kuni küüditamise ettevalmistamiseni läbi peamiselt parteiorganid. Samuti kuulus Moskva plaanide hulka 1949. aasta küüditamise aktsiooni initsieerimine kolme Balti vabariigi parteijuhi poolt, ehkki selle

³ Organisatsiooniline büroo. Büroo vastutusallas olid liiduvabariikide parteiorganisatsioonid.

läbiviimisel oli parteiorganitel vaja kindlustada vaid julgeolekujõududele vajalikud abijõud nõukogude-parteiaktiivi näol.

Raamatu viimases osas käsitletakse EKP ja julgeolekuorganite suhteid aastail 1950–1953. Uuesti pöördub Saueauk tagasi neljandas osas kirjeldatud metsavendlusevastase võitluse ning kolmandas osas vaadeldud parteikontrolli teemaatika juurde, puudutades seekord Stalini võimu viimaseid aastaid. Töö ülesehituselt sobinuks need paremini eelmistesse osadesse, sest oleksid andnud mõlemast probleemist terviklikuma pildi. Viienda osa raskuspunkt on siiski „Eesti süüasjaga“⁴ seenduval, mille tagajärjel viidi muudatusi läbi nii EKP kui ENSV julgeolekuministeriumis. Teatavasti vallandati 1950. aasta esimestel kuudel ENSV julgeolekuminister Boris Kumm ning Nikolai Karotamm. Viimati nimetatud kõrvaldati ametist kurikuulsal EK(b) P KK VIII pleenumil sama aasta märtsis. Mulle jääb osaliselt mõistetamatuks, mida on autor pleenumi mõjude ja tagajärgede kohta soovinud öelda, kui kirjutab järgmiselt: „Märtsipleenum oli Nõukogude juhtkonna käsul läbiviidav parteisisene kampaania Eesti NSV juhtkonna kõrvaldamiseks ja julgeolekuorganite uue arreteerimislaine propagandistlikuks kindlustamiseks. See arreteerimiste laine märkis sovetiseerimise faasi, kus Eesti NSV administratsioonist ja ühiskonnast kuulusid kõrvaldamisele Eesti Vabariigis ühiskondlikult aktiivsed olnud isikud.“ (lk. 372). Kas kümnekonna aastail 1950–1952 arreteeritud eesti kommunisti puhul, eesotsas Nigol Andreseni ja Hendrik Allikuga saab kõneleda arreteerimislainest? Kuidas nimetada siis arreteerimisi, mis toimusid kogu sõjajärgsel perioodil? Millisesse arreteerimiste lainesse need arvata? Samuti jääb mulle ähmaseks, mida mõistab autor ENSV administratsiooni all, sest seda ei ole kusagil defineeritud.⁵ Kui me piiritleme administratsiooni ENSV partei juhtkonna ja valitsusliikmetega, siis loomulikult ei kõrvaldatud kõiki Eesti Vabariigis ühiskondlikult aktiivseid tegelasi Eesti NSV-s juhtivatelt kohtadelt, rääkimata sellest, et nad oleks vangi pandud.

Mõnevõrra ootamatu on sisutiheda analüüsi lõpuks lugeda küllaltki laialivalguvat ja ebaühtlast kokkuvõtet, milles autor põikleb mitmest põhijäreldusest kõrvale. Ehkki ta kons-

tateerib, et parteivõimud olid kaasvastutajad vägivaldapolitiitika kavandamise, läbiviimise ja tagajärgede eest (lk. 378), jätab ta lahtiseks, kas EKP ja julgeolekuorganite suhetes oli juhtpositsioon EKP käes või mitte ja kas see oli tegelik või hoopistükkis näiline. Ühelt poolt nendib Saueauk, et partei võttis „julgeolekuorganite juhtimise kohustust tõsiselt ja initsiatiivikalt“, kuid peab oluliseks rõhutada, et parteiorganid osalesid 1949. aasta küüditamisel „sisuliselt julgeoleku alluvuses“ (lk. 378). Tulles tagasi arvustuse algusesse, kus tõin välja töös püstitatud uurimisküsimuse: „kas Eesti NSV partei- ja julgeolekuorganite vahel valitses alluvusvahekord, rivaliteet või mõne muu iseloomuga koostöö ja kuidas mõjutas see sovetiseerimise käiku?“ juurde, julgen ma Saueaugu töö lugemise põhjal teha all-loetletud järeldused:

ENSV parteiorganite ja julgeolekuorganite vahel ei olnud formaalset ega sisulist alluvusvahekorda;

ENSV partei- ja julgeolekuorganite suhetes ei esinenud rivaliteeti, kuigi mõnes küsimuses oldi aeg-ajalt eri meelt (näiteks „banditismivastase“ võitluse tulemuste hindamisel 1948. aastal). ENSV julgeolekuorganid ei lasknud sekkuda kohalikel parteiorganitel oma põhitegevusse ning parteiorganitel ei õnnestunud mõjutada julgeolekuorganeid parteilise töö kaudu;

ENSV partei- ja julgeolekuorganite vahel valitses nende kompetentsist lähtuvalt tööjaotus repressiivpoliitika elluviimisel.

Lõpetuseks lisan, et oleme saanud rikkamaks ühe vajaliku uurimuse võrra Eesti lähiajaloo mõistmisel ja olen veendunud, et Eesti ühes auväärsimas kirjastuses SE&JS ilmunud raamatu leiavad üles kõik ajaloo huvilised.

Olev Liivik

Olev Liivik

(1975), *PhD*, teadur, Tartu Ülikool,
Lossi 3, 51003 Tartu,
olev.liivik@ut.ee

⁴ „Eesti süüasja“ mõistet kasutati 1949.–1952. a. ENSV juhtivate kommunistide vastu suunatud aktsioonide kohta, mille tagajärjel vahetati välja suurem osa vabariigi juhtkonnast. Vt lähemalt: J. Zubkova. Baltimaad ja Kreml 1940–1953. Tallinn, 2009, lk. 217–231.

⁵ Administratiivse keskusena mõistab autor EK(b)P KK bürood (lk. 106)